

TARİHİ GERÇEKLER VE DOĞU ANADOLU'DAKİ ERMENİ MEZALİMİNE DAİR BAZI BELGELER

Yrd.Doç.Dr.Selami KILIÇ*

Çeşitli soy, dil ve dine mensup kavimler, İslâmiyet'in getirdiği hoş görülme idare sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda asırlarca huzur içinde yaşamışlardır. Ancak, Fransız İhtilâli ile tüm dünyaya yayılan milliyetçilik cereyanı etkisini Osmanlı İmparatorluğu'nda da gösterdi. Nitekim, Balkanlar'daki Hıristiyan topluluklar yabancı devletlerin kışkırtmaları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklandılar. Bu isyanlar neticesinde Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, Sırlar, Rumenler ve Bulgarların muhtariyet yolunda ilerleme kaydetmeleri Ermeniler için de özendirici oldu. Fakat, Balkan kavimlerinin aksine, imparatorluğun her tarafına yayılmış bulunan Ermeniler, daha yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu da bile Müslümanlara oranla azınlıktaydılar. İstanbul ve diğer şehirlerde yerleşmiş olan Ermenilerin çoğu ticaretle uğraşıyorlar ve zengin bir zümre teşkil ediyorlardı. Hatta Ermeniler XIX. asrın ikinci yarısına kadar, "millet-i sâdika" olarak tanınmışlardı¹.

Ermeniler yüzyıllarca askere alınmadı. Savaşlarda ölmedi, devlete bir kan vergisi vermedi. Ticaretle uğraştı, nüfusça çoğaldı, refah ve zenginliğe kavuştu. Kiliselerini ve okullarını hiçbir baskıya uğramadan rahatlıkla kullandı. Osmanlı yönetiminde en geniş hoşgörü ve iyi muamele Ermenilere gösterildi. Zaman içerisinde Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 32 milletvekili, 7 büyükelçi, 11

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Prof.Dr.Ercüment KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri, Düzenleyen: Atatürk Üniversitesi (8-12 Ekim 1984), Ankara, 1985. s.19.

başkonsolos ve konsolos, 11 üniversite görevlisi, 11 yüksek rütbeli memur devlet hizmetinde mevki ve makam sahibi oldu².

Osmanlı İmparatorluğu'nda refah ve huzur içinde yaşayan ve yukarıda da belirtildiği üzere "sadık millet" olarak adlandırılan Ermeniler, yabancı devletlerin kışkırtmaları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma siyasetini izlemeye başladılar. Fakat bu arzularına ulaşmak için izledikleri yol temelinden yanlıştı ve yabancı devletler Osmanlı üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmek için onları piyon olarak kullandılar.

Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteğinin ilk açık belirtisi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda ortaya çıktı. İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, Ayastefanos (Yeşilköy)'daki Rus Karargâhı'na gidip, Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine islâhat yapılmasını ve islâhat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini istedi. Patrik'in bu son teklifi Rusya'nın çıkarlarına uygundu ve 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Anlaşması'na 16.madde olarak girdi. Böylece bu anlaşma ile ilk defa "Ermeni Meselesi" siyasî bir problem olarak ortaya çıkmış oluyordu³. Anlaşma yürürlüğe girmedi. Çünkü, bu anlaşma başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa Devletlerinin çıkarlarını tehlikeye düşürüyor, Yakın Doğu'da devletlerarası dengeyi bozuyordu. Ancak, İngiltere'nin müdahalesiyle 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'nın 61.maddesinde de Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde islâhat yapılması öngörülmekteydi⁴. İşte bu suretle Berlin Anlaşması gereğince hem

2 Kemal TARAN, "Ermeni İddiaları Tutarsızdır: Günümüzde Ülke Dışındaki Militan-Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddiâ ve İsteklerinin Gerçekliği ve Geçerliliği Var mıdır?" Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri, s.181.

3 Doç.Dr.M.Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1986, s.98.

4 Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, Hazırlayan:H.Erdoğan CENGİZ, Ankara, 1983, s.9-18; Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.217, 247-251; ÖKE, *Ermeni Meselesi*, s.98-99.

"Ermeni Meselesi" artık milletlerarası bir siyasî problem olarak ortaya çıkmış hem de "Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'nin Ruslara bırakılması ile bölgenin 1918 yılına kadar sürecektir tam kırk yıllık Rus işgali başlamıştı.

Ermeniler Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak hayaliyle, Avrupa ve Amerika'da teşkilatlanarak yoğun propaganda faaliyetlerine giriştiler. Sırf propaganda ile hedeflerine ulaşamayacaklarını düşünen, milliyetçiliğin yanısıra, o zamanlar Rusya'da moda olan marksizmin etkisinde kalan Ermeni ihtilâlcileri 1886'da Cenevre'de Hınçak ve 1890'da Tiflis'te Taşnaksutyun Derneklerini kurarak⁵, bu ihtilâlcî cemiyetlerin teşvik ve tahrikleriyle Avrupa'nın dikkatini çekmek, Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalede bulunulmasını sağlamak için İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birtakım geniş çaplı ayaklanma girişimlerinde bulundular⁶.

Bir yanda Ermeni isyanları, diğer yanda ise Avrupa tahrikleri ve müdahaleleri, zaten XX. yüzyılın ilk başından beri Osmanlıları tedirgin etmeye yetti. Hele savaş sırasında düşman hükümetlerince içte başlatılan ayaklanma hareketleri, Osmanlı Hükümeti'ni ciddiyetle bu meseleye eğilmek mecburiyeti ile başbaşa bıraktı.

II. Abdülhamit, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin hayat şartlarını iyileştirmeyi taahhüt etmesine rağmen, bu yörelerin Osmanlı bünyesinden kopmasına sebep olacak ıslâhatın uygulanmasına kesinlikle karşı çıktı. Abdülhamit, Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğunu teşkil eden Müslümanların "hamisi" olduğunu çeşitli vesilelerle hatırlatıyor ve bölgedeki aşiretlerden Osmanlı subaylarının denetiminde alaylar teşkil ederek, onlardan askerî güç olarak yararlanma yoluna gidiyordu. Hamidiye alayları Doğu Anadolu'da Ermeni olaylarının basurulmasında kullanıldığı gibi, bir ölçüde

5 Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.21-24; URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s.426-457; ÖKE, Ermeni Meselesi, s.94-96.

6 Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.25-48; URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, s.458-531; ÖKE, Ermeni Meselesi, s.96-97; Kâmuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s.134-168.

Ermeni ayaklanmalarının çıkmasında caydırıcı rol de oynamışlardı⁷. Abdülhamit döneminde çıkan Ermeni isyan ve benzeri başkaldırma hareketleri önlenmiş, ancak hükümet padişaha suikast düzenleyenleri bile idam cezasına çarptırmaktan kaçınmıştı.

Bu arada yurt dışındaki Jön-Türk muhalefet, padişahı devirebilmek için başta Taşnaklar olmak üzere, Ermeni komiteleriyle işbirliği yapmaktaydı. II.Abdülhamit'in hal'inden sonra, İttihad ve Terakki Osmanlı bünyesinde bulunan çeşitli siyasî ihtilâl cemiyetlerini bir Osmanlı siyasî cemiyeti halinde birleştirmek arzusunu gösterdi. Yani İttihad ve Terakki Türklük siyaseti değil, Osmanlılık siyaseti yaptı. Merkezîyetçilikte kararlı olan Babiâli, demokratikleşme yolunda Ermeniler başta olmak üzere azınlıkların Mebusan Meclisi'nde temsil edilmelerine karşı çıkmadı. Ancak II.Meşrutiyet Meclisi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getiren etnik grupların millî gaye ve heveslerini haykırdığı bir zemin olmasıyla dönemin sadrazamlarından Said Halim Paşa, "Acaba meşrutiyetin kabul edildiği her yerde siyasî faaliyetler, sadece bölücü şekilde mi cereyan etmeye mahkûmdur?" diyerek hâyâl kırıklığını da dile getirmekteydi. Yine de 1908-1914 yılları arasında İttihad ve Terakki Taşnaklarla işbirliğine önem vermişti.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra, Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği ettiğine dair haberler Babiâli'ye ulaştıkça ve Anadolu'da birbiri ardısıra isyanlar çıktıkça hükümet, giderek telaşlanıyor, fakat hadiselerin durulacağını varsayarak, kesin önlemler almak yoluna gitmiyordu⁸. Ancak, savaş patlak verdiğinde, Ermeni milliyetçileri Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması olanağını Rusların zafer kazanmasında görüyorlardı. Birkaç bin Ermeni Rus ordusuna katılmıştı. Ermeniler Osmanlı ordusundan firar etmekte ve

---

7 Hamidiye Süvari Alaylarının kuruluş sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz: Prof.Dr.Bayram KODAMAN, Sultan II.Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul, 1983, s.29-36; Sakip Selçuk GÜNAY, Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918), Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1983.

8 ÖKE, Ermeni Meselesi, s.141-143.

Osmanlı kıt'alarının gerisinde gerilla faaliyetleri olmaktadır. Bu durum karşısında Osmanlı Kabinesi Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın girişimiyle savaş bölgesindeki bütün Ermeni halkının Suriye'ye göç ettirilmelerini kararlaştırdı⁹.

Birinci Dünya Savaşı'nda başta Rusya olmak üzere emperyalist devletler kendi tarihî emellerini gerçekleştirmek için yeniden Ermenileri kullanmaya başladılar. Rusların kontrolünde hareket eden Ermeni çetelerinin önemli bir kısmı bütün güçleri ile Rus ordusuna yardımcı olurlarken bir kısmı da Anadolu içlerinde düşmanca hareketlere girişerek Türkiye ile savaşınlara yardımcı olmaya çalışmışlardı. Ermenilerin bu faaliyetlerini son derece tehlikeli bulan Türk Hükümeti yukarıda da değinildiği gibi, çoğunluğu Doğu Anadolu'dan olmak üzere Ermenileri gerekli önlemleri aldıktan sonra Türkiye hudutları dışına çıkardı¹⁰. Bugün "tehcir" olayı diye bilinen ve savaş halindeki pek çok milletin aldığı bu tip önlemler, dünya kamuoyuna, Ermeni propagandaları ile büyük bir haksızlık ve soykırım olarak tanıtıldı. Bu tutarsız iddianın yanısıra bir de 1.5 milyona yakın Ermeninin Türkler tarafından katledildiği şeklindeki asılsız haberlerin yayılması ve bunun batıda Türkiye aleyhinde malzeme olarak kullanılması tarihî hakikatlerle hiç

9 Erik Jan ZÜRCHER Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul, 1995, s.170. Ermenilerin büyük çoğunluğunun bu savaş süresindeki tutumu. Çarlık ordusuna gönüllü olarak katılma ve casusluk faaliyetinin de ötesinde, 1915 kışından başlayarak Muş, Bitlis, ve özellikle Van isyanı ile Osmanlı Cephesi'nin gerisinde, geniş ölçüde tahrip edici boyutlara ulaşmıştı. Nitekim, Taşnak çetelerinin Van'ı basarak 14 Nisan 1915'te kenti ele geçirmeleri Türklerin buradan göçmelerini zorunlu kılmıştı. Kaçamayanlar ise, ateşe verilen Müslüman mahallelerinde mallarından ve canlarından olmuşlardı (Prof.Dr.Yuluğ Tekin KURAT, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu 1900-1920", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri, s.233.

10 "Tehcir kararı ve uygulanması" hakkında geniş bilgi için bkz. Doç.Dr.Azmi SÜSLÜ, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990, s.99-152; ÖKE, Ermeni Meselesi, s.142-152; GÜRÜN, Ermeni Dosyası, s.211-229; Nurşen MAZICI, Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918, İstanbul, 1987, s.77-82.

bir zaman bağdaşmaz¹¹. Ancak, batıda bu konu ile ilgili yapılan hemen hemen tüm araştırma ve incelemelerde Türklerin haksız olduğu ve Ermenilere soykırım yaptıkları öne sürülmektedir. Avrupalı tarihçi ve araştırmacıların gerçekleri yansıtmayan bu çalışmaları incelediğinde; onların asılsız ve tutarsız Ermeni propagandasının etkisinde kaldıkları, meseleye yaklaşımlarının kasıtlı olduğu, tarihî olayları çarpıtarak, Türkleri "soykırım" yapmakla suçladıkları ve herşeyden önce tüm bu asılsız ve gülünç iddiaları sıralarken, bu konu ile ilgili Türk arşiv belgelerini görmedikleri veya görmek istemedikleri kolaylıkla anlaşılır. Halbuki bugün Türk ve yabancı araştırmacıların hizmetine açılmış olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul) ve Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi "ATASE" (Ankara)'nde bulunan binlerce arşiv belgesinde; tarihî gerçekler gün ışığına çıkmakta, Ermenilerin Türklere yaptıkları zulüm, işkence ve katliamlar, batılı devletler tarafından masum halk olarak dünya kamuoyuna tanıtılan Ermenilerin Türklere soykırım yaptıkları gerçeğini hiçbir itiraza meydan bırakmayacak bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Bugün tarafsız olarak olayları inceleyen kaynaklarda zikredilen ve yüzbinlercesi hâlâ kullanılmamış olan arşiv belgelerinin yanısıra başka müşahhas deliller, arkeolojik bulgular da vardır. Bugün, Erzurum, Kars, Van, Bitlis, Muş'tan, Adıyaman'a, Sivas'a Kayseri'ye, Ankara'ya kadar uzanan bölgelerde Ermeniler tarafından katledilmiş Türklere ait yüze yakın toplu mezar mevcuttur. Bunlardan açılan ilk beşinde binlerce ceset ve bulgu çıkmıştır. Kars'ın Iğdır İlçesi-Iğdır İli- Oba Köyü'nde ve Erzurum'un Alaca ve Yeşilyayla Köylerinde açılmış olan bu toplu mezarlardan çıkarılan cesetler ve bulgular, bugün Erzurum Müzesi'nde Ermeni

---

11 Erik Jan Zürcher "Modernleşen Türkiye'nin Tarihi" adlı eserinde; Ermeni tehcirinin 1915-1916 yıllarında tamamlandığını ve bu olayın muazzam sayıdaki Ermeni'nin ölümüyle sonuçlandığını yazarken, hiç olmazsa askerî açıdan uygulamanın gerekliliğine değinmiş, Ermenilerin Türk Hükümeti'ni soykırımla suçlamak için gerek savaş zamanında gerekse savaş sonrası yoğun bir propaganda faaliyetine girişerek, düzmece belgelerle bu görüşlerini kanıtlamaya çalıştıklarını belirtmiştir (ZÜRCHER, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s.170-171).

Katliamı Seksiyonu'nda sergilenmekte olup, Van Müzesi'nde aynı isimli bir seksiyon açılmıştır. Burada da Erciş Çavuşoğlu Samanlığı ve Zeve Şehitliği'nden çıkarılan cesetler ve bulgular sergilenmektedir¹².

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nda, Sarıkamış felâketinin üzerinden bir yıl geçmeden Ermenilerin de yardım ve destekleriyle Ruslar Doğu Anadolu'yu hızlı bir şekilde işgal etmeye başladılar. 1916 yılı başlarında Erzurum ve ardından Erzincan'ı ele geçirerek ilerleyişlerini sürdürdüler. Doğu Anadolu'nun Rus işgali altına düşmesiyle birlikte harekete geçen silahlı Ermeni çeteleri "Büyük Ermenistan" hâyâlini gerçekleştirmek için bölgede çoğunluğu temsil eden korumasız ve savunmasız Türkleri insanlık dışı işkencelerle katletmeye başladılar.

Nitekim, Üçüncü Ordu Kumandanlığı'ndan Başkumandanlık Vekâleti'ne 8 Mart 332 (21 Mart 1916)'de gönderilen yazıda; Ermeniler tarafından Erzurum'da yapılan mezalim hakkında daha önce bilgi ve haberlerinden bahsedilmekte ve devamlı şöyle denilmekteydi: *"Düşman istilâsına maruz kalan köylerden firar eden ahali, düşmanın ve bilhassa Ermeni efradının pek caniyane ve vahşiyane muamele irtikâb ettiklerini, genç, çocuk ve kızları kaldırarak meçhul bir tarafa götürdüklerini mal ve canlarını yağma ve ahyanen kat-i nüfus icrâ eylediklerini, namusa tecavüzün her tasavvur fevkinde bulunduğunu ifade eylemekte ve menâbi-i muhtelifeden alınan malûmat da bunu müeyyid bulunmaktadır."*¹³

Kafkas Orduları Grubu Kumandanlığı'ndan yine Başkumandanlık Vekâleti'ne 10 Mayıs 1333 (1917)'de gönderilen bir başka belgede¹⁴, *"Erzincan'dan firar edebiler Dersim tarihiyle gelen İslâm ahali, Rusların bütün Erzincan'daki ahali-i*

12 SÜSLÜ, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s.98-99. Ermenilerin Yeşilyayla (Arzutu) Köyü'nde yaptıkları soykırım hakkında bkz: Prof.Dr.Enver KONUKÇU, Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918), Ankara, 1990.

13 Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi, A.1/2, Kıs.528, D.2063-1050, F.1; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 34/85 (Ekim-1985), Ermeni Belgeleri Özel Sayı:3, Ankara, 1985, Belge No: 2022, s.121.

14 ATASE, A.1/2, Kıs.318, D.1034-1287, F.1-71; ATBD, 34/85 (Ekim-1985), Ermeni Belgeleri Özel Sayı:3, Ankara, 1985, Belge No: 2025, s.133.

İslâmiye'yi toplayıp Ermeni komitelerine teslim ederek, bu komiteler vasıtasıyla itlâf ettirdiklerini hetk-i arz ve namusun vesair her güne hakaretin aşikâr bir surette icrâ edilmekte bulunduğunu ve emval-i İslâmiye'nin kâmilten yağma edildiğini ifade etmektedirler. Rusların arzusu ile olduğuna şüphe olmayan Erzincan'daki bu mezalimin önü alınması hususunda icâbeden mahallere teşebbüsât-ı siyasiyede bulunulması menut-ı rey-i devletleridir” denilmektedir.

Ruslar tarafından silahlandırılan Ermeni çetelerinin Rus işgali altındaki topraklarda Türklere karşı giriştikleri mezalim gün geçtikçe şiddetini artırıyor, Ermenilerin insanlık dışı işkenceleri altında inim inim inleyen Türklerin feryatları ayyûka çıkıyordu. Bu arada 1917 Ekim İhtilâli'nden sonra Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerleri bolşevik propagandasının etkisiyle mevzilerini terketmeye ve böylece Rus ordusu gittikçe artan bir hızla dağılmaya başladı. Erzincan Mütarekesi'nden sonra Kafkas Cephesi'ni tamamiyle boşaltan Rus askerlerinin yerlerini silahlı Ermeni çeteleri aldılar ve vaküyle Türklerin yapmış olduğunu iddiâ ettikleri katliamın öcünü almak üzere Türklere karşı akla hâyâle sığmayan işkencelerle imha politikası izlemeye başladılar. Ermenilerin çeşitli bahanelerle giriştikleri katliamlar özellikle Erzincan Mütarekesi'nden sonra artarak devam etti.

Osmanlı Orduları Başkumandanlık Vekâleti'ne Ermenilerin Türklere karşı katliam yaptıklarına dair haberler ulaşmaktaydı. Türkiye'nin bunu önlemek için acilen askerî ve siyasî tedbirler alması gerekiyordu. Aksi taktirde telâfisi mümkün olmayan vahim olaylar cereyan edebilirdi. Türk Hükümeti derhal harekete geçerek meseleyi önce siyasî yönden halletmek istedi, ancak tüm girişimler sonuçsuz kaldı. Artık Rus istilâsı altında bulunan bölgedeki Türkler için mal ve can emniyeti kalmamıştı.

I. Kafkas Kolordu Kumandanı Miralây Kâzım Karabekir Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na 2 Şubat 1918'de göndermiş olduğu telgrafında¹⁵, Ermenilerin

15 ATASE, A.1/2, K1s.525, D.2050-1024, F.41; ATBD, 36/86, (Nisan-1987), Ermeni Belgeleri Özel Sayı:4, Ankara, 1987, Belge No:2060, s.51.

Erzincan ve civarında yirminci yüzyıl medeniyeti ile aslâ bağdaşmayacak cinâyetler işlediklerini ve bu hunharlıklarıyla engizisyon mezalimine rahmet okuttuklarını belirttikten sora, devamla şunları yazmaktaydı: "*Merdiven Köyü'nde kırkbeş, Aşkale'de onyedî, Tilki Tepesi'nin iki kilometre cenûbunda, haritada ismi yazılı olmayan Cinis Köyü'nde altıyüz küsûr zükûr ve inâs nüfustan onüçü müstesnâ olmak üzere mütebâkisi ihrâk edilmek, süngülenmek ve hamile kadınların karınları yarılarak çocukları kucaklarına verilmek suretiyle şehid edilmiş olduğunu arzeylerim.*"

Üçüncü Ordu Karargâhı'ndan 12 Şubat 1918'de Beşinci, Dördüncü, Altıncı, Yedinci ve İkinci Ordu Kumandanlıklarına gönderilen şifre telgrafta¹⁶ ise, Ermenilerin Müslüman halka karşı reva gördükleri muamelelerden ve işledikleri cinayetlerden bahsedilmekte ve "*Arazi-i müstevliyenin istirdâdında Ermenilerin ahali-i Müslime'ye karşı reva gördükleri muâmelât tarihin emsâlini anette yâde ettiği fecâyî ve cinâyâtla malâmâldır*" denilmektedir.

Görüldüğü gibi alınan tüm siyasî önlemlere ve Rusların bu konuda verdikleri güvencelere rağmen Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları mezalim şiddetlenerek devam ediyordu. Artık Türk Hükümeti Ermeni zulüm ve baskılarına maruz kalan vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlamak, onları Ermeni mezaliminden kurtarmak için bir an önce daha sert askerî önlemler almak zorundaydı ve durumun gün geçtikçe kötüleşmesi üzerine Türk ordusunun harekete geçmesinden başka çare de yok gibiydi.

Türkiye için en önemli mesele Rus işgali altındaki bölgenin bir an önce kurtarılması ve bölgedeki Ermeni mezâlimine son verilmesiydi. İşgal sahasındaki Ermeni mezaliminin tüm siyasî girişimlere rağmen günden güne artması ve mezalimin artık kanlı bir katliama dönüşmesi üzerine Enver Paşa 12 Şubat 1918'de

16 ATASE, A.1/2, Kıs.525, D.2050-1024, F.47-1,2,3; ATBD, 36/38 (Nisan-1987), Ermeni Belgeleri Özel Sayı:4, Ankara, 1987, Belge No: 2061, s.55-58.

Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya taarruz emrini verdi¹⁷. Bu emir üzerine "mütareke" hatını aşan Üçüncü Ordu birlikleri 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 24 Şubat'ta Trabzon'u kurtararak ilerleyişini sürdürdü¹⁸. Bu arada Türk birlikleri karşısında tutunamayan Ermeni çeteleri geri çekilirken kadın, çocuk, genç, ihtiyar ayırmaksızın Türkleri katlediyor, geçtikleri yerleri harebeye çeviriyorlardı.

Nitekim, Vehip Paşa 16 Şubat 1918'de Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği telgrafında¹⁹; *"Bugün Erzincan'a geldim. Çardaklı Boğazi'nden Erzincan'a kadar olan bütün köyler, hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak şartıyla tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, köylülerden bir fert sağ kalmamıştır. Ermenilerin Erzincan'da ika ettikleri fecâyî tarih-i alem bugüne kadar kaydetmemiştir.*

Üç günden beri Ermeniler tarafından öldürülüp meydanda kalan İslâm cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen bu bigünah ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını ikmal etmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardır. Tedricen bunların fotoğrafları aldırılmaktadır.

Vakayi' hakkında zabıt varakaları tutturulacaktır. Destres olunacak vakayi'-i mühimme ve müstacele sırasıyla arz edilecektir" diyordu.

I. Kafkas Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'in Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na 10 Mart 1918'de gönderdiği telgraf²⁰ ise; Ermenilerin yaptıkları

-
- 17 ATASE, A.4-3671, Kls.2908, D.444-52, F.34-1; A.4/3671, Kls.2908, D.444-52, F.34-2; A.1/1, Kls.53, D.682-380, F.16-23; Ronald Grigor SUNY, Bakû Komünü-Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf, İstanbul, 1990, s.255.
- 18 ATASE, A.4/3671, Kls.2908, D.444-52, F.42; A.1/1, Kls.153, D.682-380, F.54-3; A.4/3671, Kls.2909, D.452-17, F.2-93; Wolfdieter BIHL, Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil:II, Wien Köln-Weimer, 1992, s.40; SUNY, Bakû Komünü, s.255-256; Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, İstanbul, 1988, s.164.
- 19 ATASE, A.1/2, Kls.525, D.2050-1024, F.51; ATBD, 36/86 (Nisan 1987), Ermeni Belgeleri Özel Sayı:4, Ankara, 1987, Belge No: 2062, s.63.
- 20 ATASE, A.1/2, Kls.525, D.2050-1024, F.61; ATBD, 36/86 (Nisan-1987), Ermeni Belgeleri Özel Sayı:4, Ankara, 1987, Belge No: 2065, s.75.

vahşeti tüm çıplaklığı ile gözler önüne sermekteydi: "Kolordu karargâhının Alaca'ya vusulünde Ermenilerin elinden kaçarak kurtulabilen kırksekiz nüfustan maada iki odaya doldurularak itlâfa teşebbüs eyledikleri ahali-i islâmiye'den ikiyüzyetmişsekizini şehit ve kırkikisini ekserisi ağır olmak üzere mecruh buldum. Mecruhinin tedavisi ve istirahatlerine çalışılmaktadır. İkiyüzyetmişsekiz şehit kümesi içerisinde ırzlarına tecavüzden sonra ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hamile kadınlar, beyinleri süngülenmiş veya vücudlarına benzin dökülere¹ ihrâk edilmiş çocuk ve erkeklerin hâsul ettiği pek hazin levha ile İkinci Kolordu'dan gelirken Arapkir ve Eğin'de üç dört bin Ermeninin kısmen ihtidâ perdesi arkasında büyük bir hürriyet ve müsâvat-ı tamme ile mesrûrâne bir hayat geçirmekte olduklarını tahatturla gördüğüm bu iki hâdes arasındaki tezat ve mübâyenetten mütevellid yeis ve teessürümü hak-i pay-i kumandanilerine bu zavallı şehitlerin vaşucundan arzetmeye bir mecburiyet-i deruniye hisseylediğim ma'rûzdur."

Ağır kış şartlarına rağmen başarılı bir şekilde ilerleyen Türk ordusu, Ermeni çetelerinin mukavemetini kolayca kırdı. 25 Şubat 1918'de Erzurum önlerine gelen Türk birlikleri 12 Mart'ta Erzurum'u kurtardıktan sonra, 24 Mart'ta 1914 sınırlarına ulaştı²¹. Bu arada işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılması meselesi görüşmeler yoluyla çözümlenmek istendi ve birtakım siyasî girişimler yapıldıysa da bu girişimlerden olumlu bir netice elde edilemedi. Bunun üzerine Türk birlikleri yeniden askerî harekâta başlayarak 14 Nisan'da Batum'a ve 25 Nisan'da Kars'a girdiler²². Böylece Osmanlı Devleti Brest Litovsk Barış Anlaşması ile boşaltılmasına karar verilen topraklarını ancak savaşarak elde edebildi ve Türk ordusu 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına ulaşarak, hem işgal altındaki topraklarını hem

21 ATASE, A.5/5649, Kıs.3920, D.86-, F.7-17,18,19; SUNY, Bakû Komünü, s.256; Akdes Nimet KURAT, "Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan", *Türk Yurdu*, VII/3 (345), Ankara, 1970, s.26.

22 Akdes Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.473; SUNY, Bakû Komünü, s.256; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3.Ordu Harekâtı, II, Ankara 1993, s.474-511.

de burada yaşayan vatandaşlarının Ermeniler tarafından tamamen yok edilmesini önlemiş oldu.

Türk ordusunun bu başarısının devamlı olması için İttifak Devletleri'nin savaşı kazanmaları gerekiyordu. Fakat İttifak Devletleri mağlup oldular ve Türkiye 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi gereğince Nisan 1918'de işgalden kurtarılan Türk topraklarını boşaltarak 1914 sınırlarına çekilmek zorunda bırakıldı. Bölge yeniden Ermeniler ve Gürcüler tarafından işgal edildi ve bölge ahalisi tekrar Ermeni soykırımı ile karşı karşıya kaldı.

Nitekim, 25 Kasım 1918'de Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezâreti'ne gönderilmiş olan aşağıdaki telgraf²³ tarihi gerçekleri itiraza meydan vermeyecek bir şekilde tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır:

"Makam-ı Celil-i Sadâret-i Uzmâya

Ma'rûz-ı çâker-i kemûneleridir.

1- Gerek vilâyât-ı müstahlasada ve gerek Şimalî İran ve Kafkasya muntikasındaki ahali-i İslâmiye'nin Ermenilerden gördükleri zulüm ve i'tisâfa dair Dokuzuncu Ordu'dan mevrud 25 Teşrin-i sâni 334 (Kasım 1918) tarihli şifre sureti leffen takdim kılındı.

2- Yalnız Ermenilerin Türklerden zulüm gördükleri iddiâ edilen şu zamanda Türklerin ma'rûz kaldığı fecâiyi musavver olan mebhûs tegrâfnâme mündericâtına nazaran tensib buyrulacak teşebbüsâtın icrâsı mütevakıf-ı re'y-i fehîmaneleri olmakla olbâbda emr-ü fermân hazret-i veliyü'lemdir.

Fi 24 Safer 337 ve fi 28 Teşrin-i sâni 334

Harbiye Nazırı Namına

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye

Reisi

Ferik."

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası, Hariciye Siyasi Gelen, Nr.340775.

"Kars'tan Harbiye Nezâret-i Celilesine
mevrud şifredir.

1- Sene ibtidâsında ordunun ileri harekete başladığı andan itibaren Batum Muâhedenâmesi'nin akdi zamanına kadar Ermeniler kadın çocuk tefrik etmeksizin yakalayabildikleri her Müslim ferdi katlederek bugünkü mevki'lerine kadar çekildiler. Ermenileri ta'kib eden ordumuzun bütün aksâmı da bu Müslüman şehidlerinin cesedini ve keserle parçalanmış olan uzuvlarını defnederek geldiler. Batum Muâhedenâmesi'nin akdinden sonra Ermeniler Islâmiyet'in imhâsı politikasına devam ediyorlar. Bilhassa Antranik nâm câni başına topladığı binlerce avânesiyle Gence ile Erivan ve Ordubad İran'daki muntıkada bulunan ahali-i Islâmiye'yi bugüne kadar katliama devam etti ve hâlâ ediyor. Birbuçuk ay evvel Islâm Ordusu'nca bu şakinin ta'kibi hakkında tertib edilen harekâtta ilcâat-ı siyasiyye ile tevkif edildi ve bu harekât Ermeniler tarafından birçok tasniât ilâvesiyle zulüm şeklinde gösterildi.

2- İcâbât-ı siyâsiyyeye tevfikân biz Ermenilerle hoş geçinmek onlara müssädekârlıkda bulunmak tarikini iltizâm ettik ve ediyoruz. İâşelerini te'min için hükümetleri nâmına külliyyetli hububat verdik. Ahali-i Islâmiye'yi daire-i sükûnet ve i'tidâle sevkettik. Bu ay zarfında Ermeni muhacirlerini kabul ve iskâna ve hatta meccânen iâşelerine mu'avenete başladık. Ahali-i Islâmiye de Ermeni muhacirlerine hüsn-i muamele gösterdiler. Buna mukabil Ermeni muhacirleri ufak tefek ehemmiyetsiz bir iki hadiseyi i'zâm ederek Ermeni Hükümeti'ne iblâğa ve kendilerinin haklı olduklarını göstermeye ve ileride yapacakları şenâatlere şimdiden zemin hazırlamaya başlıyorlar. Bu asılsız şâyiâtın Ermenistan Hariciye Nezâreti'nce de ecnebi hükümetlere iblâğ edildiği hiss olunuyor ve bu da Ermenistan Hükümeti'nin ahali-i Islâmiye hakkında bir hüsn-i niyet ve tasavvuru olmadığını gösteriyor ve bütün bu ahvâlde ön ayak biridir Hergün bir suretle katliama ma'rûz kalmış... sökülmiş haneleri yakılmış emvâl ve eşyası gasb ve hicrete icbâr edilmiş olan ve filhakika gözlerimiz önünde hergün bir felakete ma'rûz kalan ve bunların hepsine serfuru etmekden başka bir çare bir sahib-i himâyeye mâlik olmayan zavallı

İslâmları havf vahşetlere ilka ediyor. Şimdiye kadar her nasılsa tahlis-i nefse muvaffak olmuş olan bir kısım İslâmların ne suretle mahv ve ifnâ edileceği intizâra da'vet ediliyor.

3- *Ermenistan Hükümeti Ermenilerin bu cinâyet ve şenâatlerini setr ve ihfâ etmek maksadıyla mevcut ufak tefek hadisâtı i'zâm ve kendiliklerinden icâd ettikleri hadisât ile birlikte ecnebi hükümetlere karşı neşr ve ilâna çalışıyor.*

4- *Son günlerde bir taraftan Gökçe Göl ile Nahçıvan arasındaki muntıkada kalmış bulunan İslâmlar Ermenilerin top ve tüfenk ateşleri ile köyleri tahrip ve emvâl ve eşyaları gasbedilerek muhâcerete icbâr edilmişler. Diğer taraftan İran dahilindeki Tikân Tepe ve Sain Kal'a'daki Müslümanlardan Üçyüzelli dört yüz nüfusta Ermenilerin tecavüz ve taarruzlarından hicrete mecbur kalarak Nahçıvan civarına gelmişler.*

5- *Binlerce İslâm ahalisinin de kendilerini ta'kiben gelmekte olduklarını söylemişlerdir.*

6- *Biçare İslâm ahalisinin hakiki bir himâye ve siyânete mazhar olmadığı taktirde Ermenilerin bu imha politikası karşısında muhâfâza-i mevcudiyet edemeyerek mevte ve mahva mahkûm olacakları şüpheden vârestedir. Bu zavallıların hayatı ve namuslarının tahlis ve te'mini için muktezi tedâbirin ittihâz ve te'minine delâlet buyrulması müsterhamdır. Ferman harekât 5779. Fi 25 Teşrin-i sâni 334*

9.Ordu Kumandanı
Şevki"

1914'de Birinci Dünya Savaşı ile birlikte başlayan ve 1920 yılına kadar devam eden Doğu Anadolu'daki bu Ermeni soykırımına artık bir son verilmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan "Milli Mücadele" sırasında, Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk birlikleri Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı büyük başarılar elde ettiler ve Sarıkamış, Kars ve Gümrü'yü ele geçirdiler. Ermeniler barış istemek zorunda kaldılar ve 2/3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Anlaşması imzalandı. Ermenistan sovyetleştirildikten sonra, Türk-Rus sınırını belirlemek üzere Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart

- 1921'de Moskova Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Batum ve çevresi hariç, Ardahan ve Kars Sancakları Türkiye'nin eline geçti. Böylece "Büyük Ermenistan"
- hâyâli ile hareket ederek bölgede Türklere soykırım uygulayan Ermenilerin Doğu Anadolu vilâyetlerinde bir Ermeni devleti kurmaları ve bu amaç doğrultusunda bölgede terör estirmeleri artık kesinlikle sözkonusu değildi.